

Şuşanın hərbi elitası: tarixi kontekstdə araşdırma

Shusha's military elite: a study in historical context

Aynur Nəzərova/ Aynur Nazarova

Institute of History of Science,
Azerbaijan National Academy of Sciences
xubanova77@mail.ru

ORCID ID:
0000-0002-9735-3149

Daxil oldu
Received: 10.02.2022

Qəbul olundu
Accepted: 21.02.2022

Xülasə. Bu məqalə Azərbaycanın qədimdən bu günə qədər formalaşmış şərəfli hərbi tarixindən, xüsusilə də Şuşa və Qarabağ bölgəsindən çıxmış görkəmli hərbi sərkərdələr və əsilzadə nəsilərin xidmətlərindən bəhs edir. Tarixi qaynaqlar göstərir ki, Cavanşirlər, Qacarlar və digər tanınmış soyadlar Azərbaycanın dövlətçilik, hərbi və mədəniyyət tarixində dərin izlər buraxmışdır. Məqalədə qeyd olunur ki, bu qəhrəmanların həyat yolu Azərbaycanın hərbi tarixində əsl məktəb və nümunədir. Tarix boyu yetişən generallar və hərbi liderlər ölkənin istiqlalı və torpaqlarının müdafiəsi naminə mübarizə apararaq, xalqın yaddaşında əbədiyaşar qəhrəmanlara çevrilmişlər.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Şuşa, hərbi, hərbi tarixi, sərkərdə, Vətən müharibəsi

Abstract. This article discusses the glorious military history of Azerbaijan, which has been formed from ancient times to the present day, especially the services of prominent military commanders and noble families who came from the Shusha and Karabakh regions. Historical sources show that the Javanshirs, Qajars and other well-known surnames have left deep traces in the statehood, military and cultural history of Azerbaijan. The article notes that the life path of these heroes is a real school and example in the military history of Azerbaijan. Generals and military leaders who have grown throughout history have fought for the independence of the country and the defense of their lands, becoming eternal heroes in the memory of the people.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Shusha, military, military history, Military leaders, Patriotic War

Резюме

В статье освещается славная военная история Азербайджана с древнейших времен до наших дней, с особым акцентом на вклад выдающихся полководцев и аристократических родов, происходивших из Шуши и Карабахского региона. На основании исторических источников показано, что представители родов Джаванширов, Каджаров и других известных фамилий сыграли значительную роль в развитии азербайджанской государственности, военного дела и культуры. Подчеркивается, что жизненный путь этих исторических личностей представляет собой важную школу и пример для последующих поколений военных деятелей. На протяжении веков военные лидеры вели борьбу за независимость страны и защиту её территориальной целостности, навсегда вписав свои имена в народную память как герои, олицетворяющие доблесть и преданность Отечеству.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, Шуша, военное дело, военная история, полководцы, Отечественная война

Giriş

Azərbaycanda öz döyüşkənliyi ilə dünyada tanınan elə nəsillər olub ki, bu gün onlar haqqında iftixarla söhbət açıyıq. Həmin əsilzadə nəsillərin sərkərdə oğullarının əvəzsiz xidmətləri tarixin yaddaşında silinməz izlər qoymuşdur, onların adları həm xalqımızın, həm də bəşər tarixinin səhifələrində bu gün də yaşayır. Onlar bizim tariximizdir və şərəfli döyüş tariximizin öyrənilməsi nəinki hərbiçilərə, kiçikli-böyüklü hər birimizə vacibdir.

Tarixdən bəllidir ki, Azərbaycan xalqının minilliklərlə ölçülən tarixində onun sayılıb seçilən soyadlarının, şərəfli şəcərəyə mənsub sülalə və soylarının xüsusi yeri olmuşdur. Bu nəsillərin övladlarının əksəriyyətindən görkəmli sərkərdələr, generallar yetişmişdir. Zəngin qəhrəmanlıq tariximizin hər vərəqində xalqımızın hərbi tarixindən səhnələr, sərkərdə oğullarımızın ömür və qəhrəmanlıq yolu var. Əsrimizin əvvəlində və ötən əsrdə yaşamış hər bir hərbi sərkərdəmizin döyüş yolu, yuxarıda deyildiyi kimi, bizim tariximiz, Azərbaycanın hərbi tarixi isə canlı bir məktəb, bir nümunədir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan zaman-zaman ərazisinin təbii sərvətlərinə, tutduğu coğrafi mövqeyinə görə hərbi yürüşlərə, müharibələrə məruz qalmış, əsrlər boyu torpaqlarını, ərazi bütövlüyünü qoruyaraq öz mövcudluğunu ağır sınaqlarda müdafiə etməli olmuş, azadlığı və dövlətçiliyi uğrunda mübarizə aparmışdır. Hər əsr öz qəhrəmanlarını yetişdirmiş və onların hər biri hərbi tariximizin bütöv bir salnaməsini yaratmışlar. Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar və Atabəylər şah sülalələrindən adları Vətən tariximizə həkk olmuş bir çox sərkərdə və hərbi rəhbərlər olmuşdur. Albaniya şahzadəsi Cavanşir, Atabəy Eldəgiz və Cahan Pəhləvan, Şah İsmayıl Səfəvi Xətai, Cavadxan kimi sərkərdə və dövlət xadimlərinin təməlini qoyduqları dəyərli ənənələr yüzilliklər boyu davam etdirilmişdir. Hələ Rusiya imperiyası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvanda Kəngərlilərdən beş, Bakıda Bakıxanovlardan üç, Borçalıda Yadigarovlardan dörd, Lənkəranda Talışmskilərdən beş, Qazaxda Şıxlinskilərdən iki, Tovuzda Novruzovlardan üç, Qarabağda Cavanşirlərdən dörd, Qacarlardan isə səkkiz nəfər general yetişmişdir [Nəzirli, 2009:153].

Tarixdə şuşalı hərbi şəxsiyyətlər

Qarabağ xanlığının ilk dövrlərindən hərbi biliyə malik Cavanşirlər nəslə və qədim türk soyundan olan Qacarlar nəslini təmsil edən insanlar dövlətçilik, idarəçilik, hərbi, mədəniyyət, elm tariximizə parlaq səhifələr yazmışlar və onlar Azərbaycan tarixində şərəfli yer tuturlar. Qacar oğullarının gücü ilə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin təməli qoyulmuşdur və Səfəvi dövründə Qacar əmirilərindən etibarlı hökumət adamları olmuşdur. Bu faktı qeyd etmək yerinə

düşər ki, iki türk soyunun bir-birinə siyasi dəstək olması Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixən uzunömürlü olmasını şərtləndirən mühüm cəhətlərdən biri olmuşdur. 1804-cü ildən işğalçı rus ordusuna qarşı illərlə qəhrəmanlıqla döyüşlər aparan İrəvan sərkərdəsi şahzadə Həsən xan, gəncəli Cavad xan da Qacarlar nəslinin nümayəndələridirlər [Nəzirli 2016: 331].

Qarabağ xanlığının mərkəzində, Şuşa şəhərində adını tarixə yazdırmış sayılıb-seçilən, Azərbaycan üçün görkəmli şəxsiyyətlər yetişdirmiş bir soy da vardı ki, bu soy Behbudovlar və ya Behbudalılar idi. Onların ulu babaları Cavanşir elinin Sarıcalı obasından olmuşdur. Pənahəli xanın qardaşı **Behbudəli ağa Cavanşir** Qarabağ xanlığının qurucularından biri, Qarabağ qoşununun sərkərdəsi olub.

Behbudəli ağanın üçüncü oğlu **Qasım bəy** ilk əvvəl xanlığın qoşununda, sonra rus ordusunda xidmət etmişdi. Ştabs-kapitan çini vardı. Behbudəli ağanın nəvəsi, Qasım bəyin oğlu **Ağalar bəy** 1758-ci ildə Şuşada doğulmuşdur. Ona kapitan çini 1810-cu ildə atası Qasım bəylə bərabər, Abbas Mirzənin qoşunlarına qarşı göstərdiyi şücaətə görə ruslar tərəfindən verilmişdi. Qarabağ xanı Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmişdi. Qasım bəyin yeddinci oğlu **Rüstəm bəy** də Şuşada dünyaya gəlmişdir. Qarabağ xanlığına basqın edən qoşunlara qarşı döyüşən Rüstəm bəyi Qarabağı ələ keçirdikdən sonra Mehdiqulu xanın yaxını kimi ruslar öz tərəflərinə çəkmək istəmişlər. Bacarıqlı sərkərdə kimi ona bu məqsədlə kapitan rütbəsi versələr də, özlərinə tərəf çəkə bilməmişdilər. Ümumiyyətlə, Cavanşir elinin Sarıcalı oymağının Behbudalılar tayfası həmişə Qarabağ xanlarını dəstəkləmişdilər. Mehdiqulu xanın ən inandığı adamlar bu tayfadan çıxmışdılar.

İbrahimxəlil xanın oğlu **Mehdiqulu xan Cavanşir** Qarabağ xanlığının sonuncu xanı olmuşdur. 1775-ci ildə Şuşada dünyaya göz açmışdır. Gənc yaşlarından atası tərəfindən hərbi işlərinə yiyələnmişdi. 1806-cı ildən Qarabağ xanlığında hakimiyyətdə olub. 1805-ci ildə imzalanmış Kürəkçay müqaviləsindən sonra ona imperator I Aleksandrın fərmanı ilə general-mayor rütbəsi verilmişdi [Azərbaycan generalları. Kataloq 2005].

Rus qoşunları komandanı Nesvetayevin təqdimatı ilə I Aleksandr Mehdiqulu xanı Qarabağ xanı vəzifəsinə təsdiq etmişdi. İmperatorun fərmanı 1806-cı il sentyabrın 19-da Qarabağda car çəkildi. Mirzə Camal Cavanşir və Mir Mehdi Xəzaninin məlumatlarına görə, imperatorun fərmanı ilə birlikdə xana bayraq (bu bayraq Azərbaycan Tarixi Muzeyində Yeni tarix fondunda saxlanılır; inv.

№469), daş-qaşla bəzədilmiş qılınc və cıqqa (papağa taxılan və qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş nişan) təqdim edildi [Azərbaycan generalları. Kataloq 2005]. Bu bayraq, əlbəttə ki, tarixi əhəmiyyət daşıyır. Mehdiqulu xana hədiyyə edilən həmin bayraq Rusiya imperatorunun Azərbaycan xanlarını, əzəli Azərbaycan torpağı Qarabağın hakimlərini tanımasının tam

sübutudur!

Cavanşir nəslinin tanınmış nümayəndələrindən biri olan **Əhməd bəy Cavanşir (1828-1903)** tarixşünaslığa “Qarabağnamə” kimi mötəbər bir mənbə bəxş etmiş, ömrünü maarifçiliyə, quruculuğa həsr etmiş mütərəqqi bir şəxsiyyətdir. Əhməd bəy Qarabağ xanlıq dövlətinin qurucusu Pənah xan Cavanşirin nəticəsi, hünərli sərkərdə Məhəmməd bəy Batmanqılıncın (Məhəmməd bəy Sarıcalı- Cavanşir – A.N.) nəvəsidir. 1843-cü ildə hələ 14 yaşında rus imperatoru II Nikolayın övladları bir ilə bir məktəbə — Peterburq Pavlov kadet korpusuna qəbul edilmiş, 1848-ci ildə burada təhsilini tamamlayandan sonra Konstantin Nikolayeviç adına Qusar alayına təyinat almışdı. Krım müharibəsində (1853-1856) iştirak etmiş Əhməd bəy Ordudan tərxis olunduqdan sonra doğma kəndinə qayıdır və təsərrüfat işləri ilə məşğul olmağa başlayır.

Ana tərəfdən Cavanşirlər nəslindən olan şairə Xurşidbanu Natəvanın böyük oğlu **Mehdiqulu xan Usmiyevin** (1855-1900) də adını qeyd etmək lazımdır. Atası Çingiz xanın nəslindən Xasay xan Usmiyev çar ordusunun general-mayoru olmuşdur. Şuşada dünyaya gəlmişdir və ona babası Mehdiqulu xanın adını vermişdilər. Peterburqda zadəgan övladları üçün nəzərdə tutulmuş Paj hərbi korpusunda təhsil almışdır. Rus — türk müharibəsi (1877-1878) illərində Dunay ordusunun sıralarında süvari alayının komandiri olmuş [Nəzirli 2016:550], podpolkovnik dərəcəsinə qədər yüksəlmişdi.

Hərbçi olmasına baxmayaraq, anası Xurşid bəyimnin rəhbərlik etdiyi “Məclisi-üns”də yaxından iştirak edən və “Vəfa” təxəllüsü ilə şeirlər yazan knyaz-podpolkovnik Mehdiqulu xan 1897-ci ildə Şuşada öz vəsaiti hesabına yerli əhali üçün qiraətxana açmışdı [Кавказский календарь на 1897 год: 1896: 399].

Adını Behbudəli bəy Sarıcalı Cavanşirdən alan **polkovnik Baba bəy Behbud** da Behbudovlar nəslinin bir nümayəndəsidir. 1897-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Gəncədə yaradılan hərbi məktəbdə təhsil alan gənc zabıt Baba bəy Behbud Qarabağ süvari alayının tərkibində, xüsusən 1920-ci ilin mart ayında Qarabağın general qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun və general-mayor Həbib bəy Səlimovun başçılığı ilə Azərbaycan ordusunun Əsgəran istiqamətində general Dronun qoşunlarına qarşı apardığı genişmiqyaslı döyüşlərdə iştirak edərək böyük şücaətlər göstərmiş. 1920-1921-ci illərdə Şərqi Anadolunun ermənilərdən təmizlənməsi ilə nəticələnmiş Doğu hərəkətində igidliklə döyüşüb. Qurtuluş savaşında igidliklərinə görə Baba bəy Behbud Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən “İstiqlal” ordeni ilə təltif olunub. 1948-ci ildə xidmətləri nəzərə alınaraq, Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin komandanlığı tərəfindən polkovnik rütbəsinə layiq görülüb [“Cumhuriyet” qəzeti. 1970, 11 iyul].

Azərbaycan hərbi tarixinə görkəmli sərkərdələr bəxş etmiş Qacarlar nəslinin nüfuzlu nümayəndəsi olan şahzadə **Əbdülsəmid Bəhmən Mirzə Abbas Mirzə oğlunun** (1811-1884) tarixçi- alim kimi tarixşünaslığımızdakı fəaliyyəti barədə xalqımız az da olsa məlumatlıdır. O, 1811-ci ildə İranda anadan olub. Milliyyətcə azərbaycanlıdır. Uzun müddət Təbrizin general-qubernatoru və Cənubi Azərbaycanın hakimi olmuşdur. 1851-ci ildə Şuşaya köçmüşdür. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşadakı faciəli ölümündən sonra uzun müddət bu tayfanın heç bir nümayəndəsi Qarabağa üz tutmadı. XIX əsrin II yarısında təsadüf nəticəsində Şuşaya pənah gətirən Ağa Məhəmməd şah Qacarın qardaşı oğlu Fətəli şah Qacarın nəvəsi Bəhmən Mirzə ömrünün axırına kimi bu diyarda yaşadı [Bəhmən Mirzə Qacar 1994: 3].

Şahzadə Bəhmən Mirzənin qanuni olaraq otuz bir oğlunun on beşindən çoxu hərbi qulluqda olmuşlar, səkkiz nəfəri isə general paqonu daşımışdır: Rzaqulu Mirzə, Əmir Kazım Mirzə, Əmənulla Mirzə, Feyzulla Mirzə, Məhəmməd Mirzə, Mahmud Mirzə, Əbdülsəmid Mirzə və Şəfixan Mirzə (nəvə) Qacarlar. Səkkizi də polkovnik idi: Şəhruh Mirzə, Xosrov Mirzə, Xanbabaxan Mirzə, Nəsrulla Mirzə, Seyfulla Mirzə, Mənsur Mirzə, Əbdülsəmid Mirzə və Darab Mirzə.

Bəhmən Mirzənin qeyri-adi istedad sahibi olan oğlu **Əliqulu Mirzə** 1854-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. Şahzadə-podpolkovnik Əliqulu Mirzə Qacar 1905-ci ildə Port-Artur döyüşlərində igidliklə vuruşub həlak olmuş, döyüş xidmətlərinə görə “Müqəddəs Stanislav” ordeni ilə təltif olunmuşdur. Bu barədə “Tərcuman” qəzeti 18 fevral 1905-ci il tarixli sayında yazırdı: “Qızıl Xaç Cəmiyyətinin əlahəzrət himayəçisi Məlakə İmperator Mariya Fyodorovna Qızıl Xaç hesabına mərhum podpolkovnik, şahzadə Əliqulu Mirzə Qacarın cənazəsi Qafqaza, Yevlax stansiyasına qədər aparılmasını lazım bilmişdir”. Belə demək olar ki, məhz şahzadə nəslindən olduğuna görə ona vətəninə dəfn olunmaq nəsib oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğrayandan sonra bolşevik hakimiyyətinə qarşı 1920-ci ilin may ayında baş vermiş Gəncə üsyanı yatırıldıqdan sonra AXC-nin yüzlərlə müxtəlif hərbi rütbəli qulluqçusu həbs olunmuş, Cümhuriyyət ordusunun 10-dan artıq generalı [Azərbaycan mühacirəti tarixində Şuşanın görkəmli şəxsiyyətləri 2022: 61] güllələnmişdi.

Qacar vəliəhdinin oğlu, Azərbaycan Cümhuriyyətinə xidmət etmiş və aprel istilasından sonra Gəncə üsyanının əsas təşkilatçılarından biri olan **Əmir Kazım Mirzə Qovanlı-Qacar** 1853-cü ildə (*bəzi mənbələrdə 1 may 1855-ci il göstərilir — A.N.*) Şuşada anadan olmuşdur. 1873-cü ildə kornet- zabiti rütbəsində Qafqaz Əlahiddə Ordusunun 44-cü Nijeqorod alayına göndərilən Əmir Kazım Mirzə 25 il bu alayda xidmət edib, orden-medallar alıb. 1910-cu ildə general-mayor rütbəsi alan Əmir Kazım Mirzə 25 il orduda qüsursuz xidmət etdiyinə görə üstündə tuncdan tökülmüş atlı fiquru olan stolüstü saatla mükafatlandırılıb [Nəzirli 2016:

335]. Saatın üstündə “Əmir Kazım Mirzəyə əla xidmətinə görə” sözləri yazılıb.

Əsir düşən Əmir Kazım Mirzəyə 21 gün ən ağır işgəncələr verilsə də, istədiklərinə nail ola bilmədilər. Bolşevik-daşnak cəlladları Gəncə həbsxanasında Tuxarelinin başçılığı altında onu doğrayaraq vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. Nəvəsi, podpolkovnik Sədrəddin Mirzəni isə 1920-ci ilin iyununda 23 nəfər müsəvat zabiti ilə birlikdə həbs edib Arxangelsk adasına sürgün edirlər [Nəzirli 2009: 155]. Bəhmən Mirzə Qovanlı-Qacarın daha bir övladı general-mayor **Əmənulla Mirzə** (1862- 1937) bolşeviklərin siyasi təzyiqlərinə davam gətirməyərək İrana mühacirət etməli olmuşdu [Azərbaycan mühacirəti tarixində Şuşanın görkəmli şəxsiyyətləri 2022: 62]. Bəhmən Mirzənin digər oğlu **Sədrəddin Mirzə** (1873-1921) də hərbi qulluqçu olmuş, Orenburq hərbi məktəbini bitirmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakı qəzasının hərbi rəisi, Hərbi Nazirliyinin dəftərxana rəisi olmuşdur. Sovet işğalından sonra həbs olunaraq 1921-ci ildə Ryazanda güllələnmişdir [Azərbaycan mühacirəti tarixində Şuşanın görkəmli şəxsiyyətləri 2022: 62].

1920-ci ilin aprel istilasınaqarşı Gəncə üsyanında süvari dəstəsi ilə mühasirəyə düşən general- mayor **Feyzulla Mirzə Qacar** da həbs edilib Bakıya gətirilir və “ÇK” (Fövqəladə Komissiya - A.N.) onu müsəvat siyasi xadimləri ilə birgə Nargin adasında güllələyir. Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə danılmaz xidmətləri olan general-şahzadə **Məhəmməd Mirzə Qacar** həmişə ön cəbhədə olmuş, erməni-daşnak qoşunlarına qarşı uğurlu əməliyyatlar aparmışdır. 1920-ci ildə Gəncə üsyanı zamanı yerli hökumətin ümumi rəhbəri və təşkilatçısı seçilən general **Məhəmməd Mirzə Qacar** bolşeviklərlə döyüşlərdə həlak olmuşdur.

Qarabağ uğrunda və Şuşa şəhərinin erməni-daşnak birləşmələrinin əlinə keçməməsində müstəsna xidmətləri olan şəxslərdən biri **Xosrov bəy Sultanov** (1879-1943) olmuşdur. Azərbaycanın alınmaz qalası Şuşa özü boyda tarixi abidədir. “Qarabağnamə” müəlliflərinin göstərdiyi kimi, tarixin müxtəlif dövrlərində xaqanlara təslim olmayan Şuşa qalası aylarla mühasirədə saxlanılsa da, bu cənnət-məkan diyarı fəth etmək heç kimə nəsib olmamışdır. Tutduğu mövqeyinə görə siyasi və hərbi münaqişələrin əsas mərkəzi Şuşa saysız-hesabsız basqınlarda mərdliklə vuruşmuş, hərbi yürüşlərdə iştirak etmiş qəhrəman şəxsiyyətlərin, hərbi sərkərdələrin vətəni olmuşdur. Onların arasında yüksək rütbəli hərbiçilər çox olmuşdur.

Yuxarıda adıçəkilən Xosrov bəy Sultanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin “Bəyanna- mə”sinə imza atan şəxslərdən biri olmuşdur. Zəngəzur qəzasının Kürdhacılı kəndində (indiki Laçın rayonu/Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu) anadan olmuş Xosrov bəyi Şuşa ilə bağlayan tellər məhz onun Cümhuriyyət dövründəki fəaliyyətidir. O, 1919-cu il 15 yanvarda Qarabağın general-qubernatoru təyin olunmuşdu. Həmin ilin Novruz bayramı ərəfəsində erməni-daşnak hərbi dəstələri Xankəndi və Şuşa ətrafında qətlə törətməyə başlamışdılar.

Daşnak generalı Dronun hərbi dəstələri Xosrov bəyin başçılıq etdiyi Azərbaycan hərbi birləşmələri tərəfindən mayın 30-da darmadağın edilmiş, ermənilərin zəbt etdikləri ərazilər geri alınmışdı [Azərbaycan mühacirəti tarixində Şuşanın görkəmli şəxsiyyətləri 2022: 75].

Yuxarıda deyildiyi kimi, Qarabağ diyarının tarix səhnəsinə çıxmasında Cavanşirlər nəslinin xidmətləri danılmazdır. Mehmandarovlar ailəsi bu nəslin ən görkəmli qollarından biridir. Bu ailənin bir hissəsi XIX əsrin əvvəllərində Lənkərana köçmüşdü. Nəslin ən görkəmli nümayəndələrindən olan hərbi xadim, general-leytenant **Səməd bəy Mehmandarov** 1857-ci il oktyabrın 16-da əslən Şuşadan olan Mehmandarovlar ailəsində dünyaya göz açmışdır [ARDA. Fond 309, siy.4, s.v.742]. Artilleriya elminin əsaslarını, piyada taktikasını, mühəndisliyi, süvariliyi dərinlənən Səməd bəy əsl zabitə xas olan iradəyə malik idi. Hərbi məharəti sayəsində 23 yaşında (1898-ci il) artıq podpolkovnik rütbəsi alan Səməd bəy Azərbaycan xalqının zəngin hərbi salnaməsinə unudulmaz səhifələr yazmışdır.

Hərbin sərt qanunlarına riayət etsə də, insanlıq elmini hər şeydən üstün tutan Mehmandarov haqqında general-leytenant Əliağa Şıxlinski xatirələrində yazırdı: “Çin qoşunları (1900-cü il rus ordusunu Mancuriyaya hücumu — A.N.) silahsız Mehmandarovun yanından ötüb keçirdilər. Rennenkampf (general-mayor — A.N.) Mehmandarova əmr elədi ki, onlara atəş açsın. Mehmandarov isə cavab verdi ki, silahsız adamlara atəş açma bilməz...” [Şıxlinski 1984: 39-40].

S.Mehmandarov çinlilərə qarşı əməliyyatlardakı xidmətlərinə görə qızıl qılıncla təltif olunmuşdu [Süleymanov 2014: I cild]. Rus-yapon müharibəsində Port-Arturda divizion komandiri olaraq göstərdiyi qəhrəmanlığa görə isə 1904-cü il iyulun 13-də ona növbədənəkar general-mayor rütbəsi verilmişdi [“Odlar yurdu” qəzeti 1989, 13 iyul №13].

Şərqdə ilk demokratik respublikanın — Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri kimi (25 dekabr 1918-ci ildə bu vəzifəyə təyin edilmişdi - A.N.) Səməd bəy Mehmandarov işə başlayanda gənc dövlətin hərbi qüvvəsi cəmi bir milli polkdan ibarət idi [Quliyev 2019: 216]. 1918-ci ildə yaradılmış Cümhuriyyət təhlükələrə sinə gərmək, ölkənin ərazi bütövlüyünü, milli təhlükəsizliyini qorumaq üçün ordu yaratmalı idi. Hərbi idarəetmənin təkmilləşdirilməsi bu prosesin bütünlüklə peşəkarlara həvalə edilməsini zəruri etmişdi. Nə əsgəri qüvvəsi, nə hərbi bazası olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının müdafiə naziri olmaq məsuliyyətini çiyinlərinə götürməklə ordu quruculuğuna başlayan Mehmandarov böyük sərkərdə kimi, çox qısa zamanda mövcud çətinliklərə baxmayaraq, ordu təşkil etməyə müvəffəq oldu və nizami ordunun əsası qoyuldu.

Məlumdur ki, Cümhuriyyət ordusu quruculuğu hərbi tariximizdə tamamilə yeni bir mərhələdir və bu mərhələ bütün gücünü milli ordunun formalaşmasına səfərbər edən Səməd

bəy Mehmandarovun adı ilə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusunun yaradılması ilə əsrlər boyu xalqımıza unudurulmağa çalışılan hərbi sənəti yenidən bərpa edilmiş oldu. Dövrün qabaqcıl hərbi təcrübəsinə əsaslanmaqla Azərbaycan Ordusunun real qüvvəyə çevrilməsi Azərbaycan Demokratik Respublikasının qısa zəngin fəaliyyətinin ən sanballı səhifələrindən biridir. İlk öncə həmin dövrdə hərbi sistem və infrastruktur olmasa da, Vətən və millət dəyərlərini hər şeydən üstün tutan zabitlərimiz bu müqəddəs dəyərlər ətrafında birləşərək hərbi-qəhrəmanlıq tariximizə öz möhürlərini vurdular, ordunun təşkilinə nail oldular.

Cümhuriyyət ordusunda 28 general xidmət etmişdi [Məhərrəmli 2018: 6]. S.Mehmandarov ətrafına ən peşəkarları toplamışdı. Cümhuriyyəti dönməndə milli ordu quruculuğunda iştirak edən zabitlərimizdən biri — Azərbaycanın ilk milli hərbi təhsil ocağı Milli Hərbiyyə Məktəbinin rəisi **Cahangir Zeynal oğlu (Nəsirbəyov)** da Şuşada zadəgan ailəsində dünyaya göz açmışdır (1892). İlk təhsilini doğulduğu şəhərdə alan Cahangir Nəsirbəyov I Dünya müharibəsi başlayanda hərbi xidmətə çağırılıb, Qafqaz cəbhəsində kiçik leytenant və leytenant kimi döyüşüb, orden və medallarla təltif edilmişdi. 8 dekabr 1920-ci ildə isə məlum səbəblərdən Azərbaycanı tərk edir, Tiflisdən Türkiyəyə mühacirət edə bilir.

Təəssüf ki, 1920-ci ilin Aprel çevrilişindən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun rəhbər heyəti repressiyaya məruz qalır, bir çox siyasi və hərbi xadim mühacirət etməli olur. Sovet hakimiyyətinə qarşı təşkil edilən qiyamlarda şübhəli bilinən Səməd bəy Mehmandarovla müavini Əliağa Şıxlinski də 1920-ci il iyunun 4-də həbs edilirlər. Bu iki generalı ən ağır cəza — güllələnmə gözləyirdi. Lakin İnkilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanovun gördüyü tədbirlər nəticəsində onlar azad edilirlər [Quliyev 2019: 224-225].

Həmin dönmədə Cümhuriyyət ordusunun minlərlə əsgəri, 12 generalı, 46 kapitanı, 27 polkovnik və podpolkovniki, 414 nəfər digər rütbəli hərbi qulluqçusu güllələndi. Təkcə Nargin adasında Gəncənin general-qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəyli ilə birgə 79 nəfər yüksək çinli zabit məhkəməsiz və sübutsuz güllələnmişdi [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusu. 15 iyul 2019 tarixdə [arxivləşdirilib](#)]. Azərbaycan ordusundan 1200 nəfərlik bir hərbi birlik geriye çəkilərək Türkiyəyə mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışdı.

1922-ci ildə SSRİ-nin təşkil edilməsi ilə Azərbaycan da bu İttifaqın tərkibinə daxil edildi və ordu quruculuğu mərkəzin tabeliyinə verildi. Azərbaycanın yerli xüsusiyyətləri və tarixi şərait nəzərə alınmaqla milli tərkibli qoşun hissələrinin saxlanması məqsəduyğun sayılsa da, 1938-ci ildə bu təcrübəyə də son qoyuldu... Lakin Cümhuriyyət dövründə təkmilləşib bütövləşən hərbi təcrübə sovet dövründə təqiblərə məruz qalsa da, qırılmadı. II Dünya müharibəsi illərində azərbaycanlıların göstərdiyi hərbi şücaət ənənəvi şəkildə nəsillərdən-nəsillərə ötürülən hərbi təcrübə və keyfiyyətlərin nümayişi idi [Süleymanov 2018.

I cild: 10].

Nəticə

Bu gün Milli Ordumuz müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün təminatçısıdır. Qərinələr ötür, nəsillər bir-birini əvəz edir. Ot kökü üstə bitər. Tarixin bütün səhifələrində Vətənimizi mərdliklə qoruyan, torpaqlarımızın azadlığı uğrunda döyüşən qəhrəman əcdadlarının haqq savaşını bu gün Azərbaycan əsgəri zəfərlə başa vurdu. Azərbaycan əsgər və zabiti böyük qəhrəmanlıq, şücaət göstərərək öz doğma torpaqlarını işğalçılardan azad etdi. Xalq, sərkərdə, dövlət və ordumuz tarix qarşısında imtahan verdi, Qarabağımızı, Şuşamızı azad edərək illər boyu bu yolda, Azərbaycan uğrunda şəhid olan bütün soydaşlarımızın ruhlarını şad etdi. Vətən müharibəsinin gedişində ən çətin əməliyyatlardan biri — Şuşanın işğaldan azad edilməsi əməliyyatı tarixdə əbədi qalacaq. Şuşa təbii istehkam olduğundan şəhərə tanklarla, digər ağır silahlarla girmək mümkün deyildi. İki variantı vardı. Birinci halda, şəhərdəki düşmən qüvvələrini hava zərbələri, top atəşləri ilə məhv etmək olardı. Komandanlıq bunu istəmədi. çünki şəhərin bombardman edilməsi böyük dağıntılara səbəb olacaqdı. Buna görə də alternativ variant kimi bir başqa döyüş taktikası seçildi. Qəhrəman əsgər və zabitlərimiz yüngül silahlarla qalın meşələrdən, dərin dərələrdən keçərək, qayalar, dağlar aşaraq düşməni üzbəüz döyüşdə məhv etdi və Şuşa azad edildi. Bu isə son əsrdə Azərbaycan tarixinin ən şanlı qələbəsidir.

ƏDƏBİYYAT

9. ARDA. Fond 309, siy.4, s.v.742
10. Azerbaijani generals and admirals, military leaders and heroes,
<http://www.azerbaijan.com/azgenerals.htm/> Кавказский календарь на 1897 год.
Тифлис, 1896, səh. 399
11. Azərbaycan generalları. Kataloq. Bakı, “Elm”. 2005
12. Azərbaycan mühacirəti tarixində Şuşanın görkəmli şəxsiyyətləri. Bakı, 2022
13. Bəhmən Mirzə Qacar. Şükürnameyi-şahənşahi. Bakı. Şuşa nəşriyyatı, 1999
14. “Cumhuriyet” qəzeti. 1970, 11 iyul
15. Quliyev V. Mehmandarovlar. Bakı, “Şuşa”, 2019
16. Məhərrəmli Z. Qarabağ müharibəsi: zərif talelər. Bakı, 2018
17. Nəzirli Ş. 1920-ci ildə Qarabağ döyüşləri, Bakı. 2009
18. Nəzirli Ş. Güllələnmiş Azərbaycan generalları. Bakı. 2016

19. “Odlar yurdu” qəzeti 1989, 13 iyul №13
20. Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi: I cild, 2014
21. Süleymanov M. Azərbaycan Ordusunun tarixi. I cild. Bakı. “Maarif” nəşriyyatı.
2018
22. Şıxlinski Ə. Xatirələrim. Bakı, Azərnəşr, 1984